

DOI: <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.25.001.22287>KATARZYNA DUDA <https://orcid.org/0000-0001-5303-3760>Uniwersytet Jagielloński
w Krakowie

TOLERANCJA I TOŻSAMOŚĆ JAKO WARUNKI GODNEGO PRZETRWANIA W PAŃSTWIE TOTALITARNYM

TOLERANCE AND IDENTITY AS CONDITIONS FOR DIGNIFIED SURVIVAL IN A TOTALITARIAN STATE

Streszczenie

Niniejszy artykuł koncentruje się na zdefiniowaniu pojęć „tolerancja” oraz „tożsamość” (jednostkowa, zbiorowa, religijna, narodowa, kulturowa) w oparciu o powieści Ludmiły Ulickiej: *Przypadek doktora Kukockiego*, *Medea i jej dzieci*, *Daniel Stein – tłumacz*, *Zielony namiot*. Twierdząc, że obecnie, w ponowoczesnym świecie, wartości duchowe ustępują miejsca wartościom materialnym, skoncentrowano się na totalitaryzmie, kiedy tolerancja i tożsamość zastąpione zostały służbą ideologii. Pisząc o tożsamości jednostkowej zestawiono dwa antyetyczne pojęcia: homo sapiens i człowiek sprawiedliwy. Określając tożsamość religijną podkreślono, iż ta ostatnia nie zawsze jest synonimem tolerancji. Dużo miejsca poświęcono odzyskiwaniu tożsamości narodowej (na przykład Tatarzy krymscy), jak również kształtowaniu się tożsamości pokoleniowej, przeciwstawnej radzieckiemu mitowi „syn przeciw ojcu”. Ważna okazała się także, kształtująca małe wspólnoty tożsamość środowiskowa (dysydenci). W artykule nie pominięto wskazania na tożsamość kulturową, w tym sztukę, budzącą świadomość narodową.

Abstract

This article focuses on defining the terms “tolerance” and “identity” (individual, collective, religious, national, cultural) based on the novels of Lyudmila Ulitskaya: *The Case of Dr. Kukotsky*, *Medea and Her Children*, *Daniel Stein* – Translator, *The Green Tent*. The author argues that now, in the post-modern world, spiritual values are giving way to material values, with the focus on the era of totalitarianism, during which tolerance and identity were replaced by the service of ideology. Writing about individual identity, two antithetical concepts were juxtaposed: the biological human (*homo sapiens*) vs the ethical/moral figure (the just man). Defining religious identity, it was emphasized that the latter is not always synonymous with tolerance. Much space was devoted to the restoration of national identity (such as the Crimean Tatars), as well as the formation of a generational identity, opposing the Soviet myth of ‘son against father.’ Environmental identity (dissidents), which shapes small communities, also proved important. The article also addresses cultural identity, including art, the awakening of national consciousness.

Słowa kluczowe: tolerancja, tożsamość jednostkowa i zbiorowa, totalitaryzm, powieści Ludmiły Ulickiej, *homo sovieticus* contra człowiek sprawiedliwy
Key words: tolerance, individual and collective identity, totalitarianism, Ludmila Ulitskaya’s novels, *homo sovieticus* vs the just man

Wiek XX, obok postępów w medycynie, osiągnięć artystycznych i nieznanych do tej pory odkryć we wszystkich dziedzinach życia, przyniósł jednocześnie rewolucje, wojny, konflikty narodowościowe, prowadzące do dehumanizacji, zanegowania istnienia Boga i pragnienia przejścia Jego roli jako Stwórcy, odrzucenia religii i wiary rozumianych częstokroć jako czynniki będące barierą dla postępu, choćby ten ostatni dokonywał się za cenę wielu ofiar. Obecne stulecie z kolei to okres tak zwanej „globalnej ekumeny”¹, kiedy to mamy do czynienia z transformacją procesów kulturowych i zamianą tych ostatnich w „supermarket kultury”, promującej łatwy dostęp, umasowienie, stawianie na osiągnięcie korzyści materialnych, którymi mają być zastąpione dobra duchowe.

Z powyższych względów konieczne wydaje się zastanowienie, a może i redefinicja ważnych dla człowieka-Osoby pojęć takich jak tolerancja oraz tożsamość (jednostkowa, zbiorowa wraz z jej licznymi odmianami, narodowa, czy religijna). W niniejszym tekście teoretyczne rozważania związane z tymi terminami poparte zostaną praktycznymi odniesieniami związanymi z utworami Ludmiły Ulitskiej: *Przypadek doktora Kukockiego* (*Казус Кукоцкого*), *Medea i jej dzieci* (*Медее и её дету*), *Zielony namiot* (*Зеленый шатёр*) i *Daniel Stein, tłumacz* (*Данель Штейн*,

¹ A. Suchocka, I. Królikowska, *Kreowanie tożsamości kulturowej jako wyzwanie XXI wieku*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2014, nr 4, s. 73.

переводчик). Teksty te wybrane zostały nieprzypadkowo. Są to bowiem powieści panoramiczne, pozwalające w sposób realistyczny przedstawić różnorodne i ważne dla danej epoki zjawiska w sposób przekrojowy.

Ze względu na to, że w Związku Radzieckim dążono do stworzenia nowej jakości antropologicznej – *homo sovieticus*², zajmiemy się najpierw tożsamością jednostkową, inaczej indywidualną, osobistą. Stanowi ona świadomość samego siebie, samoświadomość, połączoną z umiejętnością odpowiedzi na pytanie „kim jestem?”. Zdaniem Ilji Goldberga (*Przypadek...*) – naukowca – biologa i genetyka, w organizmie ludzkim pojawił się dodatkowy chromosom zwany komunizmem, który przeniknął w genotyp Rosjanina, żyjącego w ciągłym strachu, posługującego się dwójmyśleniem, bojącego się prawdy. Bezpieczniej było nie przejawiać indywidualizmu, talentu, lecz wtopić się w ludzką masę. W ten sposób, według Goldberga, zniszczono kwiat narodu rosyjskiego. Sprzyjały temu dodatkowo rewolucje, wojny, kolejne fale czystek i terroru.

W nawiązaniu do powyższego, to jaką mamy tożsamość (*self identity*) zależy od naszych genów, naszego ciała na równi z zależnością od pochodzenia, wychowania i otoczenia. Na różnych etapach rozwoju państwa radzieckiego chciano znacjonalizować dzieci, oderwać je od rodziny, pozbawić autorytetu starszeństwa³ (model syn przeciwko ojcu; tu *casus* Pawlika Morozowa), uczynić z nich małych żołnierzy, czemu sprzyjało tzw. wychowanie patriotyczne, nauczyć ich zdradzać nauczycieli i wykładowców⁴. Najlepsze wyniki tego eksperymentu antropologicznego osiągnano wśród dzieci, które nie nabyły jeszcze poczucia samoświadomości i „własnego konceptu”⁵. Poczucie świadomości wzrasta wraz z wiekiem, gdy mały człowiek uczy się sam podejmować decyzje, gdy zmienia się jego charakter i zainteresowania. Wówczas tożsamość winna stać się „kompasem behawioralnym”⁶, umożliwiając jednostkom orientację w przyszłości i ustalanie długoterminowych celów, wpływając na proces zrozumienia własnej egzystencji i osiągnięcie dobrostanu. Według Mayi Teryaki w czasie dojrzewania przeżywamy kryzys tożsamości. Wtedy to bowiem musimy się „dookreślić”, nabyć umiejętność odpowiedzi na pytania: „kim jestem?”, „w czym przejawia się moja odrębność?”. Kryzys znika, kiedy osobowość

² Na temat *homo sovieticus* napisano już wiele (np.: M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa, Pomost, 1989), dlatego w niniejszym artykule zajmuje mnie przede wszystkim jego postrzeganie przez bohaterów wskazanych powieści.

³ J. Sadowski, *Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Łódź, Ibidem, 2005, s. 31.

⁴ M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, op. cit., s. 110.

⁵ S. Gibson, *Sociology Youth and European Identity*, [w:] https://translate.google.com/webseite?sl=en&tl=pl&hl=pl&client=ruq&u=https://web.archive.org/web/20160304073506/http://www.sociology.ed.ac.uk/youth/docs/Gibsons_lit_rev.pdf [dostęp: 15.11.2024].

⁶ E.H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, przeł. M. Żywicki, Warszawa, Zysk i S-ka, 2004, s. 160.

staje się zintegrowana⁷. Nieumiejętne przeżycie tego ważnego odcinka czasowego przynosi zwykle osobowość niezintegrowaną, labilną. Takiego efektu obawiał się, w odniesieniu do swych wychowanków, nauczyciel Wiktor Szengeli, bohater *Zielonego namiotu*, którego zdaniem znaczna część młodzieży nie czyni progresu w dorastaniu do samookreślenia, zatrzymując się na etapie dojrzewania:

To od niego właśnie [od biologa i filozofa – K.D.] literat-humanista dowiedział się [...] o takich odosobnionych zjawiskach, jak przeobrażenie, neotenia, dziedziczność chromosomowa. Teraz zastanawiał się nad swoimi dorastającymi chłopcami i nad tym, jak zachodzące w nich procesy są zbliżone do przeobrażenia, które przechodzą owady⁸.

Ulicka, z wykształcenia biolog i genetyk, doprecyzowuje pojęcia „imago” i „neotenia”, przenosząc je ze świata owadów i płazów na środowisko ludzkie. Określa człowieka radzieckiego jako imago, postać larwalną zdolną do rozrodu (neotenia), rozwiniętego fizycznie, ale infantylnego, niezdolnego do brania odpowiedzialności za swoje czyny⁹.

Nadzieja, jeśli nie na odrodzenie to przynajmniej na przetrwanie w państwie totalitarnym, tkwi w zaprzeczeniu akceptacji *homo sovieticus*, a w pełnej godności postawie typu antropologicznego nazwanego *człowiekiem sprawiedliwym*, bądź *prawiednikiem*¹⁰. Wraz z tą postacią wchodzi do twórczości Ulickiej pojęcie „tolerancji”, będące *leitmotivem* niemal wszystkich jej utworów. Medea, Wasilisa, Daniel – to tylko nieliczni reprezentanci spośród tych, którzy stanowią „sól ziemi ruskiej”. Tolerancja w ich przypadku to przede wszystkim cierpliwość, wytrwałość, znoszenie ciosów zadawanych przez los z godnością. Dla Daniela, Medeii i Wasilisy tolerancja biegnie dwutorowo: po pierwsze to zwłaszcza uszanowanie samego siebie, bycie celem, a nie środkiem do celu, drugi tor ujawnia się w naszej relacji wobec innych, w akceptacji ich odrębności, innego wyznania, dokonywania własnych wyborów¹¹.

Pontyjska Greczynka – Medea nawet w najtrudniejszych warunkach zachowuje swą godność, nie pozwoli, aby traktować ją instrumentalnie, postępuje według określonej hierarchii wartości, sam jej wygląd zewnętrzny – majestatyczna postura,

⁷ M. Teryaki, *Co to jest tożsamość?* [26.11.2020], [w:] <https://pl.boell.org/pl/2020/11/26/co-jest-tozsamosc> [dostęp: 14.11.2024].

⁸ L. Ulicka, *Zielony namiot*, przeł. J. Redlich, Warszawa, Świat Książki, 2013, s. 90.

⁹ Zob. więcej: K. Duda, *Szkice o prozie rosyjskiej XXI wieku (Ulicka, Szyszkin, Pielewin, Minajew, Sienczyn, Kuricyn, Starobiniec...)*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2017, s. 17.

¹⁰ Zob. M. Kowalska, *Aleksander Solżenicyn. Homo sovieticus i człowiek sprawiedliwy*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011, ss. 37–56 i in.

¹¹ Zob. np. J. Ambrosewicz-Jacobs, *Tolerancja. Jak uczyć siebie i innych*, przeł. M. i P. Krasnowolscy, Kraków, Stowarzyszenie Willa Decjusza, 2003, s. 211.

lekkouniesiona głowa, podobieństwo do postaci z ikon – wzbudza respekt. Nestorka rodu toleruje odmienność kultur jej krewnych – Żydów, Białorusinów, Ukraińców, Litwinów. Nie ocenia zachowania młodego pokolenia, docenia różnice między starszymi, a młodzieżą, zdając sobie sprawę, że każda generacja ma swe własne cele. Stara się dopomóc swoim potomkom, ale podjęcie ostatecznej decyzji pozostawia im samym. Posiada dar wybaczenia i współodczuwania: wybacza mężowi zdradę, a w ostatnich dniach jego życia przywraca mu łączność z religią jego przodków¹². Medea Sinopli Mendez jest zatem przedstawicielką kultury prefiguratywnej, w obrębie której młodzi uczą się od starszych, postępują według nabytego przez tych ostatnich doświadczenia i wzorców zachowania¹³.

Dom Medei, w którym spotykają się wszyscy jej potomkowie, staje się centrum wszechświata wypełnionego radością i miłością, dlatego zapewne powieść kończy się słowami:

To cudowne uczucie – należeć do rodziny Medei, takiej ogromnej, że nie znasz nawet jej wszystkich członków, którzy gubią się w mroku byłego, zmyślonego i tego, co jeszcze przed nami¹⁴.

Medea toleruje inne wyznania członków jej rodu, chociaż sama jest chrześcijanką: nie próbuje nawracać innych, głośno wypowiadać się za, bądź przeciw różnym religiom, zaznaczać wyższość własnej wiary. Toleruje zlaicyzowaną młodzież, nie krytykuje agnostyków i ateistów. Z tego względu jej krewny będzie mógł rzec:

Co dla niej znaczy władza? Jest wierząca, inną władzę ma nad sobą. I nigdy nie mów, że ona czegoś się boi¹⁵.

Tak samo bogobojna, choć diametralnie różna charakterologicznie, jest bohaterka powieści *Przypadek doktora Kukockiego*:

Świat Wasylisy był nieskomplikowany: w niebie Pan Bóg, Najświętsza Bogurodzica z aniołami, wszystkimi świętymi, z matką-przeoryszą pośrodku, potem Paweł Aleksieje-

¹² Poświadcza to następujący cytat: „Zauważył później [mąż Medei – K.D.], że to całkowicie odebrane od rzeczywistości prawo, nakreślone już w Księdze Wyjść i rozpracowane w całości w Talmudzie, rozpatruje wszystkie możliwe i niemożliwe sytuacje w jakich może się znaleźć człowiek, i daje dokładne wskazówki co do zachowania w konkretnych okolicznościach. Wszystkie te, chaotycznie obłożone zakazami, postępowania miały na celu wyłącznie zachowanie świętości życia narodu Izraela i całkowite odrzucenie prawa ziemi kananejskiej” (L. Ulicka, *Medea i jej dzieci*, przeł. R. Bartosik, Warszawa, Philip Wilson, 2004, ss. 211–212).

¹³ M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978, s. 81.

¹⁴ L. Ulicka, *Medea i jej dzieci...*, op. cit., s. 340.

¹⁵ Ibidem, s. 57.

wicz, a potem ona sama, cała rodzina i wszyscy pozostali ludzie – źli po jednej stronie, dobrzy po drugiej¹⁶.

Tolerancja Wasilisy obejmuje niezmiernie wręcz poświęcenie dla innych, pomoc dla każdego i w każdej sytuacji, nawet pomimo dotkliwego fizycznego bólu, którego doświadcza.

Tolerancja, jak można wnosić na podstawie niemal wszystkich dzieł Ulickiej, musi zawierać otwartość na potrzeby innych i zrozumienie innych. Wyklucza zamknięcie się w sobie, nakazuje fleksybilność, a nawet chwilowe odstępstwo od własnych ideałów na rzecz pomocy błądzącym. Tak się dzieje na przykład z samobójstwem, które przez religię uważane jest za grzech. Tolerancyjni zgadzają się z taką definicją czynu suicydalnego, ale wierząc w wielkość Boga starają się, poprzez godny pochówek, uszanować duszę błądzących. Wiara zakłada bowiem miłosierdzie. Dlatego Medea przemierza tysiące kilometrów, by znaleźć duchownego, który odprawi chrześcijański pogrzeb naiwnej, zdradzonej Maszy. Medea jest jednak osobą świecką, łatwiej jest jej przekroczyć nakazy wiary, chociaż Biblia pełna jest przykładów grzeszników dostępujących aktu zbawienia. Żadnych obaw przed chrześcijańskim pogrzebem dla samobójczyni nie ma również „chrześcijański Żyd”, konwertyta wyświęcony na Górze Karmel. Daniel Stein opowiada w liście do znajomego:

Arab – proboszcz kościoła, w którym wspólnie odprawiamy modły, pozwala mi czasem grzebać zmarłych na tutejszym cmentarzu, i Grażynę pochowaliśmy właśnie tam. Proszę Cię o modlitwę [...]¹⁷.

Zamiast modlitwy otrzymuje od swego adresata pełne oskarżeń słowa:

[...] szkoda tej kobiety. Ale samobójstwo Kościoł dawno już określił jako grzech, a Ty pozwalasz sobie na emocje, które tylko powodują spustoszenie w duszy i osłabiają wiarę¹⁸.

Rozważania o wierze i religii wprowadzają namysł nad tożsamością religijną będącą nośnikiem wartości transcendentnych. Jak twierdzi Adam Jeszka, tożsamość religijna ma charakter relacyjny, otwarty, dynamiczny i mediacyjny. Należy ją interpretować jako złożony proces społeczny, dokonujący się w przestrzeni oddziaływań międzyludzkich. Implikuje sieć wzajemnych powiązań i kształtuje poczucie

¹⁶ Eadem, *Przypadek doktora Kukockiego*, przeł. B. Reszko, Warszawa, Philip Wilson, 2006, ss. 42–43.

¹⁷ Eadem, *Daniel Stein, tłumacz*, przeł. J. Redlich, Warszawa, Świat Książki, 2007, s. 143.

¹⁸ Ibidem, s. 144.

uczestnictwa w zmieniającym się układzie stosunków społecznych¹⁹. Jednakże, co eksponuje Ulicka, jest to jeden z najbardziej złożonych procesów, zwłaszcza po doświadczeniach XX wieku, kiedy ludzie stanęli w obliczu dwóch totalitaryzmów przynoszących zwątpienie, bądź laicyzację, zupełne oderwanie się od wyznawanej dotychczas wiary. Było to zgubne zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i całych narodów, gdyż wiara, religia (co sugeruje sama etymologia słowa) powinna łączyć, a nie dzielić. Często bywa odwrotnie. Ingerencja polityki i ideologii w religię i wiarę sprawia, że ta ostatnia przestaje być wsparciem, punktem odniesienia (co charakteryzuje tożsamość religijną), staje się hermetyczna, niechętnie uznająca inne konfesje. Popiera to przypadek Daniela Steina (*Daniel Stein, tłumacz*), Żyda, który przyjął wiarę chrześcijańską i w związku z tym trudno mu było otrzymać obywatelstwo Izraela. Danielowi, co prawda, po procesie sądowym przyznano obywatelstwo państwa przyjmującego na podstawie naturalizacji, ale nie uznano go za Żyda. Przy okazji wprowadzono poprawkę do ustawy, akcentującą, że za Żyda uznawany jest ten, kto zrodzony jest z matki Żydówki i nie przyjął innego wyznania. A przecież, zgodnie z *Rosyjską encyklopedią żydowską*

za Żydów uważa się ludzi, których rodzice, albo jedno z rodziców byli pochodzenia żydowskiego, niezależnie od ich wiary²⁰.

Jednym z punktów zapalnych tego konfliktu był zapewne fakt, iż w zlaicyzowanym XX wieku związek z religią przestał być wyznacznikiem żydowskości. Hannah Arendt odnotowała:

Judaizm wyrodził się w żydostwo, światopogląd – w zbiór cech psychologicznych²¹.

W powieści *Daniel Stein, tłumacz* podjęta została m.in. próba prezentacji wzajemnych stosunków między wiarą Żydów i chrześcijaństwem. Ulicka usiłuje przedstawić konflikt między dwoma wyznaniem w sposób obiektywny, oddając głos wyznawcom każdej z nich. Pisze o sprawach znanych, ale do dzisiaj budzących kontrowersje, a nawet konflikty. Jednym z nich jest pogrom żydowski w Kielcach, innym Holocaust: autorka eksponuje zarówno wytrwałość i poświęcenie Żydów dla innych ludzi z getta, pomagających najbardziej bezbronnym (tu m.in. Janusz Korczak), jak i bohaterstwo Polaków ukrywających (za cenę własnego bezpieczeństwa, pod karą śmierci) Żydów w swoich domach. Na kartach książki padają oskarżenia pod adresem rosyjskich Żydów, którzy, jak sądzi wielu, doprowadzili do rewolucji

¹⁹ A. Jeszka, *Tożsamość religijna*, [w:] <https://laboratoriumwolnosc.pl/slownik/tozsamosc-religijna> [dostęp: 15.11.2024].

²⁰ *Российская еврейская энциклопедия*, Москва, „Эпос”, 1994, s. 5.

²¹ X. Arendt, *Антисемитизм*, „Синтаксис” 1989, nr 26, s. 147.

październikowej i torturowali obywatele różnych narodowości w sposób tak samo okrutny jak czerwoni komisarze. Przeciwnicy tego osądu usprawiedliwiają Żydów: uwierzyli oni w utopię bolszewicką, gdyż ta dawała im nadzieję na lepsze warunki życia, na równy dostęp do szkolnictwa. W późniejszych czasach z katów stali się ofiarami, „uniwersalnymi” wrogami, których oskarżano o wszelkie niepowodzenia w radzieckim państwie.

Tytułowy bohater, Daniel Stein, nie oskarża ani nie poucza. Uważa, że do zrozumienia i porozumienia prowadzi dialog, umiejętność słuchania. Bez tej ostatniej rozmowa przekształca się w monolog, w racje jednej strony. Dla Daniela określenie religii i wiary ma istotne znaczenie. W liście do przyjaciela pisze:

Od dawna wiemy, że pytanie Piłata: ‘Co to jest prawda?’ to tylko retoryka. Ale pytanie: ‘Co to jest wiara?’ to nie retoryka, lecz potrzeba życiowa. Zbyt wielu jest na świecie takich, którzy wierzą w reguły, w świece, rzeźby i inne atrybuty; w ciekawych ludzi i w inne idee. Może więc szukać tu treści jest tak samo głupio, jak szukać prawdy? Ale ja chcę, żeby wiara, która dla każdego człowieka jest jego wielką tajemnicą, została oczyszczona z łupin i śmieci. Aż do całego i niepodzielnego ziarna. Jedna rzecz – wierzyć, inna rzecz – wiedzieć, lecz najważniejsze ze wszystkiego to wiedzieć, w co się wierzy²².

Religia jest z kolei jednym ze składników tożsamości narodowej. Ta ostatnia to poczucie odrębności danego narodu manifestujące się w symbolach narodowych takich jak: język, kultura narodowa, barwy narodowe, integralność względem historii i tradycji, własne terytorium²³. Jej fenomen ujawnia się zwłaszcza w czasie kryzysów, kiedy to swoją odrębność trzeba manifestować w dwójnasób, a nawet walczyć o nią. Ulicka nie pominęła w swych książkach również tej tematyki. Przedstawia nie tylko Żydów, Niemców nadwołżańskich, ale także Tatarów krymskich. Jest to ważne po pierwsze dlatego, że rewolucja obiecała, iż rozwiąże kwestię narodowościową, a Stalin ogłosił zgodną jedność wszystkich republik²⁴, po drugie, z tego względu, że to m.in. tendencje separatystyczne narodów ZSRR doprowadziły do jego upadku.

Walkę o integralność swego narodu podjęli, jak już wskazano, Tatarzy krymscy pojawiający się na kartach powieści Ulickiej (*Medea i jej dzieci*) wraz z przybyciem do domu tytułowej bohaterki Rawila, który przyznał, że „walczy o powrót Tatarów na Krym”²⁵. Przypomnijmy, iż akcja tego utworu rozgrywa się w latach 70. XX wieku, a więc już po „odwilży”, kiedy zwolniono Tatarów krymskich od rygoru przesiedleńczego i nadzoru administracyjnego. Nie zwrócono im jednak dóbr

²² L. Ulicka, *Daniel Stein...*, op. cit., s. 109.

²³ K. Łastawski, *Historyczne i współczesne wartości polskiej tożsamości narodowej*, „Słupskie Studia Historyczne” 2007, nr 13, s. 281.

²⁴ M. Heller, A. Niekriz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, t. 2, przeł. A. Mietkowski, Wrocław, Universitas, 1989, s. 340.

²⁵ L. Ulicka, *Medea i jej dzieci...*, op. cit., s. 13.

zjętych przez państwo, albo ukradzionych, nie zezwolono również na powrót do ich rodzinnych domów²⁶. Na czasy breżniewizmu przypada największa aktywność dysydencka Tatarów krymskich. Po raz kolejny w historii Tatarzy poddani zostali represjom i uznani za nieprawomyślnych. Nicolas Werth odnotował:

Od końca lat pięćdziesiątych Tatarzy krymscy, których osiedlono głównie w Azji Środkowej rozpoczęli [...] kampanię petycji o zbiorową rehabilitację i prawo powrotu na Krym. W 1966 roku petycja ze 130 tysiącami podpisów została złożona przez delegację tatarską na XXIII Zjazd KPZR. Dekret Prezydium Rady Najwyższej z września 1967 roku anulował oskarżenie o „zbiorową zdradę”. Trzy miesiące później kolejny dekret pozwolił Tatarom osiedlać się w dowolnym miejscu pod warunkiem przestrzegania prawa o paszportach, co wiązało się z posiadaniem stałej pracy. Między 1967 a 1978 rokiem jedynie mniej niż 15 tysięcy osób, czyli 2% ludności tatarskiej – zdołało uregulować swoją sytuację paszportową²⁷.

Dwa lata przed rozpadem ZSRR ogłoszono rehabilitację polityczną narodu krymskotatarskiego. Od tej pory mogli powracać na Krym, ale tu natknęli się na wiele barier, m.in. bezrobocie i brak miejsca zamieszkania.

Twórczość Ulickiej obfituje ponadto w wiele przykładów tożsamości kulturowej. Ten rodzaj tożsamości (wpisywany często w tożsamość zbiorową) już z definicji pokazuje, że kultura daje nam tożsamość, przekazuje wspomnienia i wartości zawarte w naszych słowach i czynach. Przynależność do określonej grupy kulturowej zapewnia nam bezpieczeństwo i wsparcie, identyfikuje człowieka z narodem, zbiorowością etniczną, bądź inną grupą odniesienia prezentującą te same, bądź bardzo podobne cechy dystynktywne. W związku z tą tożsamością identyfikujemy się z naszą historią i tradycją, podzielamy normy i zasady wypracowane przez przodków i przekazywane potomkom²⁸. Nośnikiem tożsamości kulturowej staje się w związku z tym sztuka i jej wytwory. Rozważania o sztuce stanowią integralną część większości utworów Ulickiej. Na przykład tytułowa Medea (*Medea i jej dzieci*) stanowi odwróconą wersję postaci mitologicznej, sama bohaterka jest pontyjską Greczynką, jej twarz przypomina postaci z ikon. Wielu bohaterów z powieści *Daniel Stein – tłumacz* docenia moc słowa pisanego. Emigranci czytają dużo i chętnie, dzięki temu pielęgnując ojczystą tradycję, a z drugiej strony ucząc się żyć w kraju

²⁶ Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989, t. 2: Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Estonia, Gruzja, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Rosja, Ukraina i Tatarzy Krymscy, Warszawa, Karta, 2007, s. 718.

²⁷ N. Werth, *Państwo przeciwko społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. M. Domańska, E. Olejarczuk-Rojewska, M. Petryńska, Warszawa, Prószyński i S-ka, 1999, s. 247.

²⁸ Ł. Stefaniak, *Tożsamość kultury a utopijny model – wczoraj i dziś*, [w:] *Stalość i zmienność tożsamości*, red. L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża, R. Szwed, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2010, s. 154.

przyjmującym. Stałym elementem ich egzystencji staje się w związku z tym Pamięć. Tytułowy Daniel to nie tylko tłumacz, przekładający teksty z jednego języka na inny, to przede wszystkim przewodnik objaśniający świat, tolerancyjny wobec jednych, utożsamiający się z innym, obcym. Odniesień do sztuki nie brakuje i w *Przypadku doktora Kukockiego*: odcinająca się od społeczeństwa totalitarnego Tania, przechodzi przez kolejne etapy dorastania, tańcząc do rytmu, nieznanego w ZSRR do połowy lat 60. XX wieku, muzyki amerykańskich beatników, określając tym samym własną tożsamość, wolną od dwójmyślenia i jakiegokolwiek skrępowania. Prawdziwym hymnem na cześć sztuki stał się *Zielony namiot*. Trzech przyjaciół – Misza, Ilja i Sania – obdarzeni zostali talentem, który jako kategoria pozaideologiczna, był wspólny z indywidualizmem, negowany przez doktrynę socrealistyczną²⁹ i, co za tym idzie, niechętnie widziany przez cenzurę.³⁰ Muzyką – uniwersalnym językiem sztuki, określającą tożsamość człowieka jako takiego pasjonuje się Sania, utrwalając pamięć o czasach przedrewolucyjnych, kultywując styl życia szlacheckich gniazd. Wrażliwy Misza próbuje pisać wiersze, które podświadomie przywodzą na myśl jego żydowskie korzenie. Uczy mowy wiązanej upośledzone dzieci. Ilja Briański – fotograf zamyka w zrobionych przez siebie zdjęciach ulotne chwile, święta państwowe, portrety działaczy ruchu dysydenckiego³¹. Wspomniani wyżej bohaterowie to nie tylko symbol przyjaźni, ale i tolerancji: „Arystokratyczny” Sania rozumie i z szacunkiem odnosi się do znacznie biedniejszych od niego Ilji i Miszy. Ci ostatni z kolei zdają się nie zauważać kalectwa Sani... Nadmienmy, iż fotografie staną się w przyszłości aktywnością postpamięciową, dającą świadectwo nie dzięki bezpośrednim uczestnikom, bądź obserwatorom wydarzeń, lecz pośrednio – dzięki sporządzonym artefaktom, wśród których zdjęcia zajmują pozycję naczelną³².

W *Zielonym namiocie* zwrócono również uwagę na niedocenianych obecnie bardach: Władimirze Wysockim, Bułacie Okudźawie i Aleksandrze Galiczu. Śpiewane często w prywatnych mieszkaniach pieśni tych twórców doprowadzały do tworzenia się wśród słuchaczy małych wspólnot, tożsamych pod względem kulturowym, a nierzadko i narodowościowym.

Na pytanie „kim jesteśmy?” odpowiadali ponadto artyści-abstrakcyjniści. Ich obrazy, grafiki, rzeźby przekraczały granice realizmu socjalistycznego, odchodziły od metody *mimesis* i z satyrycznym zacięciem ukazywały i krytkowały powagę radzieckiego molocha. Tego typu tożsamość środowiskowa szybko została zauwa-

²⁹ T. Możejko, *Realizm socjalistyczny. Teoria. Rozwój. Upadek*, Kraków, Universitas, 2001, s. 64.

³⁰ *Cenzura* [hasło], [w:] W. Kasack, *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1996*, przeł. B. Kodzis, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, ss. 98–103.

³¹ Zob. K. Duda, *Szkice o prozie rosyjskiej...*, op. cit., s. 23–57.

³² M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, s. 250.

żona przez radzieckich aktywistów od kultury, czego wyrazem były m.in. wystawa buldożerowa, bądź wystawa na Maneżu³³.

Tożsamość kulturowa to łączność terażniejszości z przeszłością i przyszłością, zaakcentowanie tego, co dobre, a co złe (moralność). Nieprzypadkowo Ulicka umieszcza akcję swych powieści w trzech płaszczyznach czasowych. Na przykład *Zielony namiot* rozpoczyna się w dniu śmierci Stalina (z perspektywy historycznej znamionujące zmniejszenie represji), a kończy śmiercią Iosifa Brodskiego (choć to fakt bolesny, to jednak związany z wiecznością sztuki: dzieło Brodskiego będzie przekazane przyszłym pokoleniom). Taką samą grupą odniesienia są dysydenci-sygnatariusze, podpisujący listy w obronie represjonowanych³⁴. Tożsamość kulturowa wyeksponowana jest u Ulickiej na przykładzie sztuki rozumianej jako sfera autonomii i wolności.

Reasumując: różnorodne rodzaje tożsamości zostały zademonstrowane na kartach twórczości Ulickiej, podkreślając nie tylko wagę i uniwersalność tej problematyki, ale także jej (tożsamości) żywot współczesny. Obecnie tożsamość, a tym bardziej tolerancja, ulegają zniekształceniu. Relacje ludzi ograniczają się do miejsca pracy, które funkcjonuje często nie jako forum wymiany myśli, ale jako teren walki o przetrwanie. Język ojczysty atakowany jest przez amerykańizmy, religia wypierana przez spory polityczne. Staliśmy się globalną wioską i możemy osiągnąć taki punkt krytyczny, że nie rozpoznamy samych siebie.

Literatura

- Ambrosewicz-Jacobs J., *Tolerancja. Jak uczyć siebie i innych*, przeł. M. i P. Krasnowolscy, Kraków, Stowarzyszenie Willa Decjusza, 2003, 211 ss.
- Cenzura [hasło], [w:] W. Kasack, *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1996*, przeł. B. Kodzis, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, ss. 98–103.
- Duda K., *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, 340 ss.
- Duda K., *Szkice o prozie rosyjskiej XXI wieku (Ulicka, Szyszkin, Pielewin, Minajew, Sienczyn, Kuricyń, Starobiniec...)*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2017, 266 ss.

³³ Zob. K. Duda, *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, ss. 95–119.

³⁴ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, Вильнюс–Москва, Московская Хельсинская группа, 1992, s. 135.

- Erikson E.H., *Tożsamość a cykl życia*, przeł. M. Żywicki, Warszawa, Zysk i S-ka, 2004, 160 ss.
- Gibson S., *Sociology Youth and European Identity*, [w:] https://translate.google.com/web?sl=en&tl=pl&hl=pl&client=ruq&u=https://web.archiwe.org/web/20160304073506/http://www.socjology.ed.ac.uk/youth/docs/Gibsons_lit_rev.pdf, [dostęp: 15.11.2024].
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa, Pomost, 1989, 289 ss.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Radzieckiego*, t. 2, przeł. A. Mietkowski, Wrocław, Universitas, 1989, 428 ss.
- Hirsch M., *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, ss. 247–280.
- Jeszka A., *Tożsamość religijna*, [w:] <https://laboratoriumwolnosc.pl/slownik/tozsamosc-religijna> [dostęp: 15.11.2024].
- Kowalska M., *Aleksander Solżenicyn. Homo sovieticus i człowiek sprawiedliwy*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011, 398 ss.
- Łastawski K., *Historyczne i współczesne wartości polskiej tożsamości narodowej*, „Słupskie Studia Historyczne” 2007, nr 13, ss. 279–307.
- Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, przeł. J. Hołówka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978, 301 ss.
- Możejko T., *Realizm socjalistyczny. Teoria. Rozwój. Upadek*, Kraków, Universitas, 2001, 397 ss.
- Sadowski J., *Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestępstwa życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Łódź, Ibidem, 2005, 211 ss.
- Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989*, t. 2: *Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Estonia, Gruzja, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Rosja, Ukraina i Tatarzy Krymscy*, Warszawa, Karta, 2007, s. 718.
- Stefaniak Ł., *Tożsamość kultury a utopijny model – wczoraj i dziś*, [w:] *Stalność i zmienność tożsamości*, red. L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża, R. Szwed, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2010, ss. 151–170.
- Suchocka A., Królikowska I., *Kreowanie tożsamości kulturowej jako wyzwanie XXI wieku*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2014, nr 4, ss. 60–79.
- Teryaki M., *Co to jest tożsamość?* [26.11.2020], [w:] <https://pl.boell.org/pl/2020/11/26/co-jest-tozsamosc> [dostęp: 14.11.2024].

- Ulicka L., *Daniel Stein, tłumacz*, przeł. J. Redlich, Warszawa, Świat Książki, 2007, 543 ss.
- Ulicka L., *Medea i jej dzieci*, przeł. R. Bartosik, Warszawa, Philip Wilson, 2004, 279 ss.
- Ulicka L., *Przypadek doktora Kukockiego*, przeł. B. Reszko, Warszawa, Philip Wilson, 2006, 399 ss.
- Ulicka L., *Zielony namiot*, przeł. J. Redlich, Warszawa, Świat Książki, 2013, s. 411.
- Werth N., *Państwo przeciwko społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, [w] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. M. Domańska, E. Olejarczuk-Rojewska, M. Petryńska, Warszawa, Prószyński i S-ka, 1999, s. 247, ss. 57–248.
- Алексеева Л., *История инакомыслия в СССР*, Вильнюс–Москва, Московская Хельсинская группа, 1992, 312 ss.
- Арендт Х., *Антисемитизм*, „Синтаксис” 1989, nr 26, ss. 140–168.
- Российская еврейская энциклопедия*, Москва, “Эпос”, 1994, 769 ss.

References

- Alekseeva L., *Istoriia inakomyслиia v SSSR* [History of Dissent in the USSR], Vil'nius–Moskva, Moskovskaia Khel'sinskaia grupa, 1992, 312 pp.
- Ambrosewicz-Jacobs J., *Tolerancja Jak uczyć siebie i innych* [Tolerance. How to Teach Yourself and Others], trans. M. & P. Krasnowolscy, Kraków, Stowarzyszenie Willa Decjusza, 2003, 211 pp.
- Arendt Kh., *Antisemitizm* [Anti-Semitism], “Sintaksis” [Syntaxis] 1989, no. 26, pp. 140–168.
- Cenzura* [Censorship], [in:] W. Kasack, *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1996* [Lexicon of 20th Century Russian Literature. From the Beginning of the Century to 1996], trans. B. Kodzis, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, pp. 98–103.
- Duda K., *Andriej Amalrik – rosyjski dysydent* [Andrei Amalrik – Russian Dissident], Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, 340 pp.
- Duda K., *Szkice o prozie rosyjskiej XXI wieku (Ulicka, Szyszkin, Pielewin, Minajew, Sienczyn, Kuricyń, Starobiniec...)* [Sketches on Russian prose of the 21st Century (Ulicka, Shishkin, Perlevin, Minayev, Senchin, Kuritsyn, Starobinets...)], Kraków, Księgarnia Akademicka, 2017, 266 pp.
- Erikson E.H., *Tożsamość a cykl życia* [Identity and the Life Cycle], trans. M. Żywicki, Warszawa, Zysk i S-ka, 2004, 160 pp.

- Gibson S., *Sociology Youth and European Identity*. Available at: https://translate.google.com/web?sl=en&tl=pl&hl=pl&client=ruq&u=https://web.archiwe.org/web/20160304073506/http://www.sociology.ed.ac.uk/youth/docs/Gibsons_lit_rev.pdf, [accessed: 15.11.2024].
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki* [Machine and Screws. How Soviet Man Toughened Himself], Warszawa, Pomost, 1989, 289 pp.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego* [Utopia in Power. A History of the Soviet Union], vol. 2, trans. A. Mietkowski, Wrocław, Universitas, 1989, 428 pp.
- Hirsch M., *Żaloba i postpamięć* [Mourning and Postmemory] trans. K. Bojarska, [in:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki* [Theory of Knowledge of the Past against the Background of Contemporary Humanities], E. Domańska (Ed.), Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, pp. 247–280.
- Jeszka A., *Tożsamość religijna* [Religious Identity]. Available at: <https://laboratoriumwolnosc.pl/slownik/tozsamosc-religijna> [accessed: 15.11.2024].
- Kowalska M., *Aleksander Solżenicyn. Homo sovieticus i człowiek sprawiedliwy* [Aleksander Solzhenitsyn. Homo Sovieticus and the Just Man], Toruń, Adam Marszałek Publishing House, 2011, 398 pp.
- Łastawski K., *Historyczne i współczesne wartości polskiej tożsamości narodowej* [Historical and Contemporary Values of Polish National Identity], “Słupskie Studia Historyczne” [Słupsk Historical Studies] 2007, no. 13, pp. 279–307.
- Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego* [Culture and Identity. A Study of Intergenerational Distance], trans. J. Hołówka, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978, 301 pp.
- Możejko T., *Realizm socjalistyczny. Teoria. Rozwój. Upadek* [Socialist Realism. Theory. Development. Fall], Kraków, Universitas, 2001, 397 pp.
- Rossiiskaia evreiskaia entsiklopediia* [Russian Jewish Encyclopedia], Moskwa, “Epos”, 1994, 769 pp.
- Sadowski J., *Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku* [Revolution and Counter-Revolution of Customs. Family, Procreation and the Space of Life in the Russian Utopian Discourse of the 1920s and 1930s.], Łódź, Ibidem, 2005, 211 pp.
- Słownik dysydentów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989, t. 2: Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Estonia, Gruzja, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Rosja, Ukraina i Tatarzy Krymscy* [Dictionary of Dissidents. Leading Figures of Opposition Movements in Communist Countries 1956–1989, vol. 2: Armenia, Azerbaijan, Belarus, Estonia, Georgia, Lithuania, Latvia, Moldova, Russia, Ukraine and the Crimean Tatars], Warszawa, Karta, 2007, 718 pp.

- Stefaniak Ł., *Tożsamość kultury a utopijny model – wczoraj i dziś* [Cultural Identity and the Utopian Model – Yesterday and Today], [in:] *Stalość i zmienność tożsamości* [Constancy and Variability of Identity], L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża, R. Szwed (Eds.), Lublin, KUL Publishing House, 2010, pp. 151–170.
- Suchocka A., Królikowska I., *Kreowanie tożsamości kulturowej jako wyzwanie XXI wieku* [Cultural Identity Creation as a 21st Century Challenge] “Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” [Colloquium of the Faculty of Humanities and Social Sciences] 2014, no. 4, pp. 60–79.
- Teryaki M., *Co to jest tożsamość?* [What Is Identity?] [26.11.2020]. Available at: <https://pl.boell.org/pl/2020/11/26/co-jest-tozsamosc> [accessed: 14.11.2024].
- Ulicka L., *Daniel Stein, tłumacz* [Daniel Stein, Translator], trans. J. Redlich, Warszawa, Świat Książki, 2007, 543 pp.
- Ulicka L., *Medea i jej dzieci* [Medea and Her Children], trans. R. Bartosik, Warszawa, Philip Wilson, 2004, 279 pp.
- Ulicka L., *Przypadek doktora Kukockiego* [The Case of Dr. Kukocki], trans. B. Reszko, Warszawa, Philip Wilson, 2006, 399 pp.
- Ulicka L., *Zielony namiot* [The Green Tent], trans. J. Redlich, Warszawa, Świat Książki, 2013, 411 pp.
- Werth N., *Państwo przeciwko społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim* [State Against Society. Violence, Repression and Terror in the Soviet Union], [in:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania* [The Black Book of Communism. Crimes, Terror, Persecution], M. Domańska, E. Olejarczuk-Rojewska, M. Petryńska (Eds.), Warszawa, Prószyński i S-ka, 1999, 710 pp.

